

Royal Netherlands Academy of Arts and Sciences (KNAW) KONINKLIJKE NEDERLANDSE AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN

De kerstboom prijkt, 't is kinderfeest. Kinderen en Kerstmis tussen 1840 en 1960

Helsloot, J.I.A.

published in

Er is een kindeke... De geboorte van Jezus in de Nederlandse en Vlaamse cultuur
2004

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

document license

CC BY

[Link to publication in KNAW Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Helsloot, J. I. A. (2004). De kerstboom prijkt, 't is kinderfeest. Kinderen en Kerstmis tussen 1840 en 1960. In S. Noorda, & C. Oele (Eds.), *Er is een kindeke... De geboorte van Jezus in de Nederlandse en Vlaamse cultuur* (pp. 123-146). Amsterdam University Press.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the KNAW public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain.
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the KNAW public portal.

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

pure@knaw.nl

ER IS EEN KINDEKE...

De geboorte van Jezus in de Nederlandse en Vlaamse cultuur

Onder redactie van
Sijbolt Noorda
en Christien Oele

SALOMÉ

Vormgeving:
Gijs Mathijs Ontwerpers, Amsterdam

Afbeelding omslag:
Geertgen tot Sint Jans,
Geboorte in de nacht, ca. 1490
© The National Gallery, London

isbn 90 5356 706 2
nur 612

©Salomé – Amsterdam University Press, 2004

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veeveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 882, 1180 AW Amstelveen). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

7. De kerstboom prijkt, 't is kinderfeest Kinderen en Kerstmis tussen 1840 en 1960

*John Helsloot**

Kersfeest is een kinderfeest

'Kersavond was daar – Kersavond!...' De kinderen van dokter Stahlbaum kunnen haast niet wachten tot zij de grote kamer in mogen. Ineens klinkt er een belletje en dan gaan de deuren open. Frits en Marie staan sprakeeloos. Ze zien de tafel, waarop nu 'de met talloze lichten prijkende kerstboom stond, die met vergulde noten, appelen en suikerwerk behangen was'. Daaromheen liggen voor hen de prachtigste cadeaus klaar.

:: Met de uitgave van een prentenboekje dat begon met deze scène, namen de Bossche uitgevers Luktie & Cranenburg in 1855 geen buitensporig risico. Zij mochten ervan uitgaan dat mensen die genegen waren dit uit het Duits vertaalde kinderboekje te kopen, wel ongeveer wisten hoe het voor kinderen toeging op het Duitse kerstfeest. Misschien wisten

1
Kerstavond bij de
Duitse burgerij
eerste helft van
de negentiende
eeuw E.Th.A.
Hoffman[n],
*Notenkraker-
Muizenkoning.*
*Een aardig
spreekje voor
lieve kinderen,*
's Hertogenbosch:
Lutkie & Cranenburg,
1855

de kinderen dat zelf ook wel. Al vanaf eind jaren dertig van de negentiende eeuw werd hen in jeugdtijdschriften uitgelegd dat in Duitsland 'de godsdienstige viering van den kersavond gepaart gaat met eene soort van kinderfeest', vergelijkbaar met het sinterklaasfeest in Nederland. Ter herinnering aan al het goeds dat 'het Goddelijke kind, Jezus' in de wereld had gebracht, 'viert men altijd zijn geboortedag en dan is 't een feest, dat men Kersfeest noemt. En opdat de kinderen zich dan ook zouden verheugen, maken de ouders geschenkjes voor hen gereed, en hangen die op aan eenen groenen boom vol lichtjes.' Een andere auteur, die niet alleen de kerstviering in Duitsland beschrijft, maar ook die in enkele andere Europese landen, schrijft in 1846: 'Is de Kersavond in Nederland geen volks-, geen kinderfeest, het verdiende het echter wel te zijn.' Ook Nederlandse kinderen zouden immers wel verlangen 'naar dien heerlijken boom met zijne duizend lichtjes en aangename geschenken'.

:: Omstreeks dezelfde tijd hield de predikant R. Bennink Janssonius in zijn gedicht 'Kersavond' een warm pleidooi voor de viering van Kerstmis als huiselijk kinderfeest. Wanneer de kerkdienst was afgelopen, het orgel zweeg en de lampen gedoofd waren, ging 'de schaar van blijde feestgenooten' weer naar huis.

*Maar hoe, mag 't feestlied slechts in tempelzalen stijgen?
 Past daar alleen 't Hallelujah?
 En moet op 't hoogtij des Christen woning zwijgen
 Van 't heil, geschied in Efrata?
 Of kwam die Heiland niet, om op uw HUIS de stralen
 Te werpen van zijn hemelsch licht? (...)
 Welaan, als 't kerkgebouw in neevlen weggedoken,
 Zich weêr in somber duister hult,
 Dan, dan in eigen huis de vreugdelamp ontstoken, (...)
 Roept dan in 't stil verblijf het minlijk kroost te gader
 En noodigt hen aan 't vreugfestijn, (...)
 En prent, ontgloeid door Christusmin,
 In 't midden van genot en blijde kinderspelen,
 Hun liefde voor den Heiland in (...)*

De kinderen konden zich ook gesterkt weten door wat de predikant N.J.A. Roldanus hen in een 'kinderpreek' in 1849 voorhield: *'Het Kersfeest is niet slechts een feest voor volwassenen; het is tevens een feest voor u. Het Kersfeest is een kinderfeest.'* Natuurlijk, in de maand december hadden Nederlandse kinderen al hun eigen feest, het sinterklaasfeest. Maar hoe leuk was dat eigenlijk voor kinderen, vooral de zwakkere broeders onder hen, vroeg *De Nederlandsche Volksbode*, het tijdschrift van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, de ouders in 1848. Werden zij dan niet bang gemaakt met *'dat gerammel met ketens en dat geklots op klompen en dat vervaarlijk gebrom en gebrul'*? En wat voor uitwerking had het op ze, als men hun vertelde over een 'doode man', die 'over de schoorsteenen rondrijdt'? *'Ongemerkt leert gij ze liegen, en als ze grooter zijn vraagt gij nog vol verwondering: hoe komt het er in?'*

:: Dergelijke, uit de Verlichting voortkomende bezwaren tegen het sinterklaasfeest hadden in Nederland al een traditie van enkele decennia, maar kregen in de jaren 1840 een nieuwe actualiteit door de vergelijking met het Duitse kerstfeest. Dat gaf juist aan kinderen volgens een artikel in *De Honigbij* van 1842, *'eene vreugde, die tot edele gevoelens wekt en het hart opent voor de godsdienstige indrukken, waartoe het feest zelve aanleiding geeft'*. Het sinterklaasfeest daarentegen bracht slechts plezier *'zonder hogere aanleiding en beteekenis, onvruchtbaar voor hart en gemoed'*. In het koor van de eerdergenoemde oproepen ontbrak *De Volksbode* dan ook niet. *'Welaan dan, Nederlandsche ouders! slaan wij de handen ineen. Kan 't van 't jaar nog niet goed lukken, vieren wij in 't volgende jaar niet langer den vijfden en zesden December, maar laat ons Kersfeest zóó ingerigt worden, dat het tevens een kinderfeest zij.'*

Kerstmis: naar binnen en naar buiten gericht

Dat in de jaren 1840 allerlei scribenten zich zorgen maakten of kinderen niet tekort kwamen als ze zoiets heerlijks als een kerstfeest op z'n Duits zouden moeten missen, kwam uit meer voort dan louter kinderliefde. In de vormgeving van dit nieuwe feest vielen allereerst voor henzelf als volwassenen verschillende, misschien nog diffuse, opvattingen en gevoelens ineens op hun plaats.

:: Het kerstfeest als kinderfeest ontstond in Duitsland rond 1800 in de kringen van de, zich als maatschappelijk-culturele gemeenschap vormende, burgerij. Het werd niet zozeer in de kerk, maar vooral thuis gevierd. Dat betekende niet alleen dat het godsdienstige element een ander accent kreeg. Door de deur te sluiten werd ook een grens getrokken met de buitenwereld. Van de ruwe en soms gevaarlijke gedragingen van wie daar huisden, nam men afstand. In het licht van de kerstboom vierde men de intimiteit van het gezin, soms uitgebreid met enkele vrienden en hun kinderen. De kerstgeschenken bevestigden en garandeerden tevens voor de toekomst de vredige verhoudingen tussen ouders, kinderen en personeel. Aan dit vriendelijke, kinderlijke wereldje gaf het goddelijk Kind, bijna als lid van het huisgezin, zijn zegen. Men hoopte dat de zekerheden die hier, in het gezin, heersten en gevierd werden ook afstraalden op de maatschappij als geheel. Kerstmis werd een ijkpunt van de burgerlijke identiteit.

:: Zoals uit het voorgaande bleek, zagen ook in Nederland sommigen het kerstfeest vooral als huiselijk kinderfeest. Het kon een rituele expressie geven aan ideeën die zich sinds het eind van de achttiende eeuw ontwikkelden over het belang van het gezinsleven. Dat werd beschouwd als de ideale plaats waar de godsdienst beleefd kon worden en de huisgenoten zich konden oefenen in de rol van deugdzaam lid van de maatschappij. Het bezit van een fijn ontwikkeld gevoelsleven was daarbij onmisbaar. Centraal daarin diende het medelijden te staan. Vanuit die impuls kon men proberen iets te doen aan de oplossing van de grote maatschappelijke problemen, vooral dat van de enorme armoede. Daarbij ging het niet om het ter discussie stellen van de bestaande sociale ordening. Het moest de armen mogelijk gemaakt worden om zich de burgerlijke waarden eigen te maken en daardoor zelf verbetering in hun toestand te brengen. Daarnaast was, op de korte termijn, liefdadigheid onmisbaar.

:: Het Duitse kerstfeest bood aan de gegoede burgerij een model om die liefdadigheid te combineren met een – ongegeneerde – tevredenheid over hun eigen situatie. Niet alleen was Kerstmis een gelegenheid om *'aan zijne geliefden, vrienden en goede bekenden een genoeg te verschaffen'*, maar ook *'aan den bedeeden zijne zorgen te doen vergeten; het leed des*

armen te verzachten. Men schenkt immers zoo gaarne wanneer men zich gelukkig en beweldadigd gevoelt!' Ook de kinderen in zo'n milieu werden in deze rol gesocialiseerd:

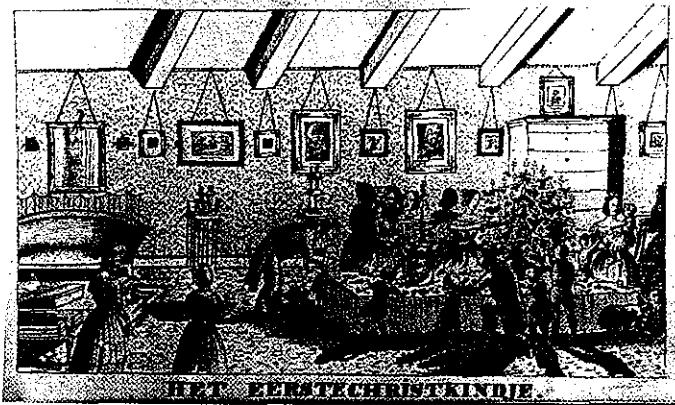
'Reeds voor verscheidene dagen zijn de spaarpotten geopend, en allerlei kleinigheden gekocht. Deze worden nu in eene mand gepakt; ieder wedijvert om er nog iets bij te voegen van hetgeen hij zoo even eerst ontvangen heeft; vader en moeder dragen rijkelijk het hunne bij – en nu begeeft men zich naar eenig braaf huisgezin, dat meer met kinderen dan met goederen gezegend is, en waar de liefde der ouders slechts een schamel kerstboompje heeft kunnen planten, ten einde ook daar vreugde en blijdschap te verspreiden en te leeren, dat, zoo het zalig is te ontvangen, het ook zalig is te geven.'

Door de armen op zo'n feestdag iets van de eigen weelde ten deel te laten vallen, verbeelde men zich hen te betrekken bij het grotere maatschappelijk geheel. Zo voorkwam men tevens dat sociale spanningen te hoog opliepen en dat de armen zouden kunnen zeggen, zoals de *Nederlandsche Volksbode* in 1849 schreef: *“de grooten der aarde zijn toch gelukkig, en zij kunnen alles meê doen, en alles krijgen, waar wij mogen toezien”. Dàt is juist de reden van den diep gewortelden afkeer, die de gewone arme tegen de rijke koestert.'*

:: Het idee dat op Kerstmis de aandacht vooral naar kinderen dient uit te gaan, allereerst in de sfeer van het eigen gezin, maar zonder de minderbedeelde kinderen daarbuiten te vergeten, kreeg rond het midden van de negentiende eeuw in Nederland onder Duitse invloed gestalte en zou de vorm en betekenis van het feest meer dan een eeuw lang beïnvloeden, zij het meer bij protestanten dan onder katholieken.

De burgerlijke, protestantse kerstviering

Uit eind jaren dertig, begin jaren veertig van de negentiende eeuw dateren de eerste gegevens dat een kerstfeest naar Duits model, met een verlichte kerstboom en lekkers voor de kinderen, ook werkelijk in Nederland gevierd werd, zoals in 1842 bij de familie Nalop in Amsterdam.

Omdat het de eerste keer was, maakte een van de aanwezigen er een tekening van. (afb.2) Het ging om welgestelde gezinnen, die Duitse familie hadden en dit feest van horen zeggen overnamen. Al is een getuigenis uit 1841 dat in Amsterdam de

huiselijke viering van Kerstmis, met een kerstboom, 'grootte verbreiding' had gekregen misschien wat overdreven, het is aannemelijk dat steeds meer andere gezinnen daartoe overgingen. Voor het feest, voor versierde en onversierde kerstbomen en kerstgeschenken voor de kinderen werd in ieder geval druk geadverteerd, vooral vanaf de jaren 1860.

:: Over hoe het op deze kerstvieringen thuis toeging en hoe kinderen die beleefden, is nog maar weinig bekend. Het zal meestal om stille huiselijkheid zijn gegaan, hoogstens doorbroken door enige luidruchtigheid van de jongere kinderen. In een gezin gesitueerd 'aan den zonkant van 't leven' vormt Kerstmis in een verhaal uit 1916 het hoogtepunt van de winter.

2
Kerstavond bij
de familie Nalop
in Amsterdam in
1842. Tekening
door Herman
Nalop.
Gemeentearchief
Amsterdam

'Want wat is er heerlijker en vriendelijker dan, na lange sombere dagen daarbuiten, opééns ons huis vol te hebben met geurende sparretakken en glimmende hulst? Dan straalt het zachte licht van den kerstboom, de denneappels knetteren in den haard; de grootouders, de vrienden, de kinderen en de kleinkinderen zijn weer gekomen in ons huis. En iedere maaltijd wordt tot een klein feest, omdat we gevoelen de groote vreugde van het weer-samen-zijn. En 's morgens slaat de huisvader den bijbel op en leest het aloude kerstverhaal. Hoe stil luisteren we dan, hoe weldadig is ons die bekende geschiedenis. (...) 's Avonds bij het zachte schijnsel van de kaarsen, dan zingen wij de oude kerstliederen. Er zijn er zoo vele en ieder gezin heeft z'n eigen zangen; maar in alle hooren we de klanken van liefde, van vrede en het "Eere zij God".'

De ongewone vereniging rond de kerstboom, versterkt door het ritueel van vertellen en zingen, vormde het identiteitsbesef van het burgerlijke kind – in ieder geval in de optiek van ouderen. Dat de rol van kinderen vooral passief was, deed daar niet aan af. *'Een wonderlijk feest was het',* mijmert het meisje Anneke in een kerstverhaal, *'je deed altijd maar heel weinig, alleen veel luisteren en veel kijken.'* Men vierde een huiselijk ritueel, waarin de godsdienstige inhoud eerder ter versterking van de onderlinge saamhorigheid diende dan omgekeerd.

:: Dit ideaal of model werd gedurende de eerste decennia van de twintigste eeuw ook in meer kleinburgerlijke kring eeuw gekopieerd. Eigen, vooral rond kinderen gecentreerde gezinstradities, die gekarakteriseerd werden door een zekere plechtigheid en tegelijk ook informaliteit, suggereerden indirect de vastheid en continuïteit van de bestaande maatschappelijke orde waar men in de burgerij zo aan hechtte. (afb. 3)

'Al weken lang hadden Kees en Mientje Rolding verlangend naar het Kerstfeest uitgezien. (...) Met Kerstfeest was grootvader Beekman altijd een weekje logeren. Grootvader was er dus ook, wanneer, op kerstavond, de groote kerstboom op een klein tafeltje voor het groote raam van de voorkamer werd aangestoken. Dat gebeurde ieder jaar eender: Eerst stak vader de kaarsen aan. Als ze allemaal brandden, was de kerstboom ineens tot een wonder omgetooverd! Wat glinsterde de zilversneeuw in het kaarsenlicht! En hoe mooi fonkelden de zilveren en gekleurde glazen sierballen! Wanneer ze er even vol stille verbazing en verwondering naar hadden gekeken, zette vader in een kring de stoelen om den kerstboom, en als ze allemaal gezeten waren, en twee of drie mooie kerstliedjes gezongen hadden, vertelde vader, altijd weer even mooi, de heerlijke kerstgeschiedenis. Dàn kregen de kinderen verrukkelijke anijsmelk met lekkers van den kerstboom, en dån... Dan stopte grootvader zijn pijp, en ging vertellen!'

3
De eerste blik op de kerstboom, Kerstboek voor Jong-Holland, 1920, p. 6

Alleen al materiële omstandigheden stelden grenzen aan de uitbreiding van deze vorm van Kerstmis vieren naar armere gezinnen. Voor landarbeiders bijvoorbeeld betekende Kerstmis meestal *'werkeloos zijn en de kinderen een paar dagen thuis hebben. Maar op hun manier was het toch feest, want vrije dagen waren zeldzaam.'* Van de burgerlijke kerstviering had men wel enige kennis, maar deelname daaraan was vrijwel uitgesloten. Het zoontje in een keurig huisje van nette armen vroeg bijvoorbeeld, in een verhaal vanuit burgerlijk perspectief, *"of het Kerstkindje nooit bij arme kinderen kwam."* "Arme Ben!" zei vader. "Ja kinderen, ik heb dit jaar niets voor jullie, ik heb de laatste week weinig werk gehad en we hadden nauwelijks genoeg te eten." Een kind van een werkeloze vader in de jaren 1930 had thuis, uiteraard, geen kerstboom, om over cadeautjes maar helemaal te zwijgen. Toch probeerde men er met primitieve middelen vaak iets van te maken. Een oudere broer brak bijvoorbeeld een grote tak af uit de heg van de buurman. *'Die tak werd thuis in een emmer gezet en opgetuigd met kaarsjes, gekleurde koekjes en papieren slingers. De kleintjes vonden het geweldig.'* Of van in crêpepapier verpakte halve aardappels werd een houdertje gemaakt voor goedkope en dus snel brandende kaarsjes.

:: Dat hier iets wrong, was niettemin duidelijk in de burgerlijke maatschappijvisie. Maar tegelijk was dat ook de bedoeling. Met de vormgeving van de kerstviering, vooral door de kerstboom, markeerde men zijn eigen positie. *'Ik ben er vrij zeker van dat hij [de kerstboom aan het begin van de twintigste eeuw] nog een status- of welgesteldheids-symbool was!'*, herinnerde iemand zich. Op een landgoed in Denekamp hadden de kinderen in 1897 *'met de Kerstdagen veel plezier gehad met de kerstboom bij ons, en bij den Docter en de Burgemeester, allen wed-ijverden om den mooisten'*.

:: Tegelijkertijd was het besef aanwezig, conform al midden negentiende eeuw gevormde denkbeelden, dat het botste met de kerstgedachte om anderen die geen deel konden hebben aan de kerstviering naar burgerlijke vormen daarvan geheel uit te sluiten. Als kinderen daarin door hun ouders al niet daadwerkelijk werden opgevoed, dan werd dat hen in ieder geval in kerstvertellingen voorgehouden - bijvoorbeeld in Marie

Hildebrands *Een kerstvakantie* (uit 1906, en sindsdien vaak herdrukt). In een welgesteld gezin zijn de kaarsen van de kerstboom aangestoken en worden door de kinderen en de ouders kerstliedjes gezongen. *“Ik heb zo’n echt kerstmisgevoel,” fluistert Loulou haar moeder in “en ik verlang toch zó naar het prettigste deel van de avond, u weet wel wat ik bedoel.”* Aan twee vriendinnetjes die ook aanwezig zijn, legt ze uit wat dat is.

‘Dat noemen we altijd zo – dan krijgen de arme kindertjes wat speelgoed van ons, ik heb zo vreselijk veel, moet je denken en soms koopt mama er ook wel wat nieuws voor hen bij en warme kleertjes krijgen ze ook en ieder een sinaasappel. Maar het allerprettigst vind ik toch altijd nog, als ik zelf mijn cadeautjes krijg. Vind je dat slecht?’ “Wel nee,” zegt Nel, “als je toch weet, dat de anderen ook wat krijgen.”

Nadat de opgetrommelde kinderen, onder wie *‘de arme, gebrekkige Corrie’* en de zoontjes van de tuinman, in de keuken van de meid Neeltje warme chocolademelk en krentenbrood hebben gekregen, mogen ze binnenkomen. De *‘kleinste geeft een harde schreeuw van bewondering, als ze de stralende kerstboom ziet’*. Dan krijgen ze van *‘mevrouw’* uit een grote mand hun kerstcadeautjes. *‘De kinderen, opgewonden en opgetogen door al het moois om hen heen, verdwijnen vervolgens weer naar de keuken, om nog een laatste kopje chocolade te drinken.’* Daarna krijgen de kinderen des huizes zelf hun geschenken. De ambivalentie in de burgerlijke kerstbeleving, ook al een kind toegedacht, wordt hier fraai verwoord.

:: In een soortgelijk verhaal uit 1920 getiteld *‘Van een kleinen en een grooten Kerstboom’* – ook in illustraties werd de tegenstelling tussen de kerstviering in een arm en rijk milieu graag verbeeld (*afb. 4 & 5*) – moet de werkster Mietje haar mevrouw wegens ziekte van een dienstbode op Kerstmis plotseling helpen bij de ontvangst van talrijke familieleden. Haar zoontje Bertus, die *‘erge wintervoetjes’* heeft, en het buurmeisje Trui hebben dan al voor haar een versierd kerstboompje gemaakt voor hun eigen kerstfeest. Om Mietje het gemis daarvan te besparen haalt de volwassen zoon des huizes de beide kinderen op. Met het boompje

op tafel mogen zij eten in de keuken van het grote huis. Maar als men tegelijkertijd boven gezellig aan tafel zit, gaat Agnes, de tienjarige jongste dochter van de familie, nog een stapje verder: *'Moeder mogen zij straks ook boven komen en mee pret hebben bij onze Kerstboom?'* Dat mag en snel maken de grotere kinderen nog een cadeautje voor hen uit hun eigen speelgoed en leggen dat onder de boom. Dan gaat de schuifdeur open en *'daar stond de heerlijke Kerstboom vol zilveren slingers, tallooze lichtjes, sinaasappels en ander moois'*. Agnes, Bertus en Trui

4 & 5: Kerstmis bij arm en rijk, *Kerstboek voor Jong-Holland*, 1920, p. 8

'vergaten alle menschen om hen heen en keken alleen maar naar dat verrukkelijke wonder van den lichtjesboom. De oudere menschen hadden plezier in hun verbazing. Mietje keek met een gelukkig gezicht naar de kinderen, die zoo genoten, want zooveel plezier hadden Trui en Bertus nog nooit gehad; maar het meest van allen genoot de kleine Agnes, die voor het eerst van haar leven voelde, wat het zeggen wil om een wáár Kerstfeest te vieren, namelijk een Kerstfeest met den geest van Christus in ons hart, den geest van liefde, die anderen gelukkig maakt.'

In beide verhalen wordt, volgens eenzelfde patroon, de grens tussen keuken en kamer, beneden en boven zowel kortstondig doorbroken als gemarkeerd. De verhalen dienden er uiteraard vooral voor om de gevoelens van burgerlijke kinderen te vormen. Daarin vloeien, opnieuw, maatschappelijke en godsdienstige bestanddelen ineen, met een accent op de eerste. :: Niet in alle burgerlijke gezinnen zal men arme kinderen in huis hebben willen of kunnen halen. Om toch aan de impuls tot weldoen te kunnen voldoen organiseerden deftige dames voor hen kerstfeesten in een of ander lokaal, waar een kerstboom stond, gezongen werd en de kinderen

chocolademelk kregen, wat lekkers en als geschenk meestal een kledingstuk. De symboliek daarvan ontging zelfs de kinderen niet. Zij kregen *'allemaal hetzelfde lapje stof. Ik schaamde mij rot dat je later aan mijn jurkje kon zien dat ik een arm kind was'*, herinnerde de dochter van een landarbeider zich die zo'n feest omstreeks 1910 meemaakte. Omdat de gekregen kleding vanwege de snit en kwaliteit eigenlijk niet te dragen was, wekte het kerstgeschenk ook bij de ouders eerder boosheid op dan dankbaarheid, zoals Theo Thijssen beschreef in zijn *Het taaie ongerief* (1932). Soms werden kinderen uit de betere kringen zelf bij dit soort feesten ingeschakeld, zoals in Rotterdam in 1923.

'Het comité ter organisatie van een kerstfeest voor kinderen van werkloozen heeft gisteravond de kinderen van meerbemiddelden in staat gesteld door hunne Kerstgaven hun minder met aard-sche goederen bedeelde broertjes en zusjes nog een plezierig Kerstfeest te verschaffen. In de zaal van het gebouw Irene in de Hartmanstraat was door de leden van het comité een prachtige Kerstboom sierlijk opgetuigd; hierbij legden de kinderen hunne gaven neer. Zaterdagavond a.s. om 7 uur zal het Kerstfeest daar gevierd worden voor de kinderen der werkloozen.'

Dit voorbeeld laat nog eens goed zien hoe lang de al in de jaren veertig van de negentiende eeuw geformuleerde 'ideologie' van het kerstfeest, bijna tot in de bewoordingen aan toe, doorwerkte en de praktijk daarvan kon bepalen.

Het kerstfeest van de zondagsscholen

Juist om arme kinderen te bereiken werden vooral door orthodoxe protestanten, zoals in de kring van het reveil zogenaamde zondagsscholen opgericht, waar kleine groepjes vrijwilligers hen de eerste christelijke beginselen en enige elementaire opvoeding trachtten bij te brengen. Na enkele lokale en individuele initiatieven in het begin van de negentiende eeuw groeide vanaf de jaren 1850 het aantal zondagsscholen explosief: in de jaren tachtig waren er een kleine duizend scholen met ongeveer

honderdduizend leerlingen, in de eerste decennia van de twintigste eeuw waren deze aantallen zelfs verdubbeld. Naar de zondagsschool gaan was *'zo de gewoonte. Niet dat we van huis uit zo christelijk waren, maar vrijwel ieder kind ging daar gewoon naar toe. Dat was de traditie. Als je naar de zondagsschool ging, mocht je ook naar het Kerstfeest.'*

:: Op deze scholen maakte men van Kerstmis het hoogtepunt van het jaar. Alle aandacht werd erop gericht dat ook Jezus een kind was geweest. Men ging ervan uit dat het vieren van 'de verjaardag des Heeren' in de kinderen een gevoeligheid zou opwekken die hen gemakkelijker ontvankelijk kon maken voor de christelijke leer als geheel. Meer dan enig andere groepering of instelling waren het de zondagsscholen die van het kerstfeest een waar kinderfeest maakten en brede lagen van de bevolking erbij betrokken.

:: Wat deze kerstfeesten zo bijzonder maakte, was vooral de aanwezigheid van een kerstboom. Terwijl die tot zeker de eerste decennia van twintigste eeuw nog vrijwel uitsluitend stond opgesteld in huizen van welgestelden, kwamen daar nu kinderen mee in aanraking voor wie zoiets thuis ondenkbaar was. Dit heeft, zoals blijkt uit talloze getuigenissen, een enorme indruk gemaakt. Dat zij de kerstboom zagen in een zaal of, gebruikelijker, in de kerk deed daar allermintst aan af. Met de uitbreiding van het aantal zondagsscholen drong ook dit type kerstfeest verder in het land door. Hoewel zich in de uitvoering van deze feesten ongetwijfeld allerlei variaties hebben voorgedaan, verliepen ze volgens een terugkerend patroon.

:: Al weken tevoren, soms al in oktober, werden de kinderen op het kerstfeest voorbereid. De liederen, die ze dan zouden zingen, moesten worden ingestudeerd, eerst op school en enkele zondagen voor Kerstmis vaak ook in de kerk, begeleid door het orgel. Voor, na en soms tijdens de repetitie maakten de kinderen daar vaak 'een herrie van belang', wat krachtig ingrijpen uitlokte. Dan vroeg de organist *'dringend om stilte en we voldeden niet vlug genoeg aan zijn verzoek, zag hij er niet tegen op om onverwachts een vloek te geven in de kerk en dan waren we muisstil'*. Om een gedisciplineerd geheel te krijgen tikte de meester soms *'met zijn stokje op de lessenaar en wij moesten dan gelijk gaan staan, dat werd net zolang herhaald tot het werkelijk gelijk ging.'*

:: Het kerstfeest was allereerst bestemd voor de leerlingen van de zondagschool zelf, dat wil zeggen kinderen van ongeveer zes tot twaalf jaar. Soms waren er vele honderden kinderen bijeen, afkomstig van verschillende plaatselijke scholen. Maar zeker als het in de kerk gevierd werd, in de namiddag of vroege avond van eerste of tweede kerstdag, dan waren hun ouders en andere belangstellenden daarbij ook zeer welkom. In zekere zin legde de zondagsschool op het feest ook verantwoording af van haar inspanningen, bijvoorbeeld in de nette uitvoering van de liederen, aan de ouders en, vooral in de negentiende eeuw, aan degenen die financieel aan het feest hadden bijgedragen.

:: Het middelpunt van het feest was de kerstboom, vaak enkele meters hoog en tot de komst van elektrische verlichting versierd met echt brandende kaarsjes. Het aansteken daarvan, door een man op een hoge ladder of met schietkatoen, was een spannend moment. Ook de emmer water of zand, meestal ook een lange stok met een natte dweil daaraan, trokken veel aandacht. Tijdens het feest gingen de lampen in de kerk uit, zodat alle aandacht zich op de boom kon richten. (afb. 6)

6
De kerstboom opgetuigd voor het feest van de zondagsschool. Het speelgoed ligt eronder (Vlaardingen 1903), Stadsarchief Vlaardingen

:: Na de opening en een inleidend gebed werden soms eerst aan de kinderen vragen gesteld, bijvoorbeeld *'waarom God in de menschen een welbehagen heeft'*. Daarop antwoordden zij, in Harlingen in 1874 en naar goed orthodoxe snit, *'omdat de menschen zondaren zijn'* en *'omdat wij den Heer Jezus zoo erg noodig hebben, om zalig te worden'*. Ook zal de betekenis die aan de kerstboom moest worden gegeven zijn uitgelegd, vooral de eerste keren. In een kinderboekje uit circa 1880 ging dat vragenderwijs op de volgende manier:

'Wat zegt de Kerstboom?' was de vraag, die ik eens aan de kinderen deed.

'Hij zegt ons, dat wij ons moeten verheugen,' was het antwoord.

'Goed, en waarom?'

'Dat Jezus geboren is.'

'Goed.'

Het zingen van de kinderen was een van de hoofdelementen van het feest. De liedteksten werden duidelijk eenvoudig gehouden, zoals eind negentiende eeuw:

*Gelijk met hel geflonker
de Kerstboom straalt in 't donker,
zoo heeft ook Jezus leven
veel nevelen verdreven.*

of begin twintigste eeuw:

*De Kerstboom prijkt, 't is kinderfeest,
Ziet hoe de lichtjes gloren,
Nu zingen wij verheugd van geest
Want Jezus is geboren.*

Na of tussen het zingen werden er verhalen verteld, uiteraard eerst dat van de geboorte van Jezus en daarna een of meer kerstverhalen. Het

geboorteverhaal werd verteld door de predikant, het andere verhaal werd meestal door een van de leidsters van de zondagsschool verteld. *'Wat zij vertelt, is niet een verhaal uit de bijbel. Het staat in een gewoon boek. Maar toch is het ook erg mooi'*, heette het in een kinderboek. Sommigen herinnerden zich dat het in deze verhalen altijd sneeuwde, dat ze over arme en zieke mensen of kinderen gingen en steeds goed afliepen. Soms werden er ook door een toverlantaarn bij het verhaal horende plaatjes geprojecteerd op een groot wit laken. Gereformeerden werd dat ontraden: *'niet te veel glinster- en schitterdingen, dat veruitwendigt maar'*.

:: Na of tussen de verhalen werden de kinderen getraakteerd, op een krentenbol of koekje en een kopje warme chocolademelk, aangevoerd in bijvoorbeeld grote melkbussen, of ook wel kaneelkoffie of anijsmelk. Voor de kinderen kon al een kommetje op de kerkbanken klaarstaan, maar vaker moesten ze dat van huis zelf meenemen, bijvoorbeeld aan een touwtje om hun nek. Het valt goed te begrijpen wat een belevenis dit – iets eten en drinken in de kerk! – voor kinderen was.

:: Maar het allerbelangrijkste waren toch de cadeautjes. Ze lagen op tafels bij de boom of hingen in de boom zelf en de kinderen wierpen er *'verheugde en begerige blikken'* op. De hoop op cadeaus was voor kinderen zeker een belangrijke motivatie om de zondagsschool te bezoeken. Ook de lokale leiding en de zondagsschoolbeweging als geheel zullen zich daarvan bewust zijn geweest. Toch kon het gebeuren dat een meisje, dat wel eens spijbelde, maar op het kerstfeest uiteraard wel aanwezig was, van de juf fluisterend te horen kreeg, nog wel tijdens het bidden: *'Jij komt alleen maar voor de cadeautjes, hè, lelijke meid.'* Ze verstijfde en moest vechten tegen haar tranen.

:: Van de geschenken gold het uitgereikte kinderboek, zeker in de herinneringen en latere beeldvorming rond het feest, als het belangrijkste en meest typerende. Het kerstfeest van de zondagsschool en het boekje van bekende uitgevers als Callenbach en Meinema, werden bijna synoniem aan elkaar. Ze hebben tot ver in de twintigste eeuw een enorme bijdrage geleverd aan het bevorderen van het lezen in gezinnen waar het bezit van boeken nu niet bepaald vanzelfsprekend was. De boekjes hadden altijd een duidelijke orthodox-protestantse opvoedende inslag; het waren

in de eerste plaats evangelisatiemiddelen. Ze kwamen overeen met de verhalen die op het kerstfeest verteld werden: *'dieverij van kleinigheid – plagend geweten – ernstige ziekte, die tot nadenken brengt – berouw en vergeving. Maar'*, aldus een recensent uit eigen kring in 1928, *'t is toch wel het gebeuren in de kinderwereld en daarom in een kinderboek niet misplaatst. Duidelijk komt uit dat stelen zonde is en dat God die zonde ziet en bezoekt.'* Door tegenstanders van de orthodoxie werd de inhoud van de boekjes en het in vaak pittige bewoordingen verwoorde zondebesef graag aangegrepen om daarop te smalen. Maar voor de kinderen zal de vaak spannende vorm van de verhalen belangrijker zijn geweest dan de daarin vervatte godsdienstige lessen.

:: De boekjes konden ook ingezet worden als beloning voor de betoonde inzet van de kinderen: *'Als je dat jaar goed je best had gedaan met het leren van je teksten en psalmversjes was het boekje wat dikker, was dat niet het geval dan kreeg je een wat dunner boekje.'* Op andere scholen werd gewerkt met een systeem van rode en blauwe kaartjes die iedere week te verdienen waren als de kinderen de psalm kenden of een vraag over de bijbelse geschiedenis goed wisten te beantwoorden. *'Deze kaartjes moesten tegen Kerstmis worden ingewisseld. Aan de hand van de hoeveelheid kaartjes kreeg men dan een prijs.'*

:: Behalve boekjes gaf men de kinderen soms ook een scheurkalender of een mooie religieuze prent. Eind negentiende eeuw kregen de kinderen ook wel kleding of linnengoed uitgereikt. Ook omdat meer gegoeden deze kerstvieringen toen vaak financieel steunden, had dit geschenk, weliswaar verzacht door de feestelijk-godsdienstige inkleding, toch iets van armenzorg. In de eerste helft van de twintigste eeuw liet men liever via lijstjes aan de kinderen, en daarmee indirect aan de ouders, de keuze van het geschenk, waaronder nu ook speelgoed. Een kind dat het liefst een blokkendoos wilde, kon dan van zijn moeder te horen krijgen dat een muts of handschoenen ook goed waren. Een ander moest van zijn vader, een landarbeider, evenmin speelgoed vragen, maar juist een leesboek.

:: Ten slotte kreeg iedereen nog iets lekkers mee naar huis. Dat was heel lang een sinaasappel. De keuze daarvoor was een ware meesterzet. Uit vele herinneringen blijkt hoe ongewoon die voor veel kinderen was. Van

koningin Juliana – de koninklijke familie was lang betrokken bij kinderkerstfeesten in de omgeving van Apeldoorn – is de anekdote bekend dat zij in de jaren zestig vroeg *'of de bewuste sinaasappel nog wel een tractatie was in deze tijd'*. Volgens een waarnemer was dat wel degelijk zo, want er waren nog verscheidene kinderen die er meer dan een probeerden te bemachtigen. Samen met het kerstboekje behoorde de sinaasappel tot de iconen van het kerstfeest van de zondagsscholen.

Kerstmis en katholieke kinderen

Protestanten, vooral de orthodoxe, slaagden er sinds het midden van de negentiende eeuw in om van het kerstfeest voor kinderen een van de symbolen van hun groepscultuur te maken. Gezien de royale bereidheid in het verzuilende Nederland om op allerlei vlak parallelle instituties te ontwikkelen, zou het niet vreemd zijn geweest als de katholieken ook de kerstviering hadden aangegrepen als symbolisch strijdtoneel, bijvoorbeeld door het feest van de zondagsscholen, uiteraard met eigen accenten, te kopiëren. Dat lijkt evenwel in maar beperkte mate te zijn gebeurd.

:: In de jaren 1920, mogelijk ook eerder en later, organiseerden katholieke 'werkliedenverenigingen' op eerste of tweede kerstdag zogenaamde *'kerstboomfeesten'* voor de kinderen van hun leden. Daarop waren soms wel zo'n twee- tot achthonderd kinderen aanwezig. Typisch katholiek waren deze feesten door de aanwezigheid van de kerststal. In Tegelen was in 1926 *'op het podium een groote stal met een kribbe aangebracht, terwijl een reusachtige kerstboom straalde in een zee van licht'*. Een onderwijzer vertelde het verhaal *'Sjefkes Kerstfeest,'* de kinderen zongen kerstliederen en er werden prijsjes verloot. *'Als slot brachten allen een bezoek aan de kribbe, waarbij hun een flinke zak met versnapering werd uitgereikt.'* Zijn hier, afgezien van de kerststal, nog enige uiterlijke overeenkomsten aan te wijzen met het feest op de zondagsscholen, die vallen weer in het niet als op andere feesten melding gemaakt wordt van het optreden van een goochelaar en het vertonen van komische films. De kinderen in Hengelo gierden in 1926 *'van de pret zoodat het door geheel het gebouw dreunde'*. Opvallend is ook dat de kinderen niet nadrukke-

lijk een kerstgeschenkje kregen, zoals de protestantse kinderen een boek op het feest van de zondagsschool. Terwijl het laatste feest in wezen een godsdienstige viering was, vloeiden op deze katholieke pendant het wereldse en religieuze veel gemakkelijker in elkaar over. Aan het eind van het feest konden bijvoorbeeld de goede gevers bedankt worden met een paar Wees Gegroeten en een Onze Vader.

:: De op deze feesten aanwezige katholieke arbeiderskinderen zullen, evenals hun arme protestantse leeftijdgenoten, thuis nog geen kerstboom gehad hebben. In meer gegoede katholieke kring was dat waarschijnlijk wel het geval. Daar deelde men in de algemene burgerlijke cultuur. De *Almanak voor Nederlandsche Katholieken* plaatste bijvoorbeeld in 1891 het gedicht 'Kerst-avond' van Anton L. de Rop (1837-1895), waarin hij terugblijkt op het feest in zijn jeugd.

*Met de broërs en blijde zusjes
Schaar ik me om den Kerstboom heen;
Handgeklap en lach en kusjes
Menglen prettig ondereen.*

*Kerstverhaal en Kerstgezangen
Stemmen onze hartjes vroom,
Tot wij elk ons deel ontvangen
Van den rijken wonderboom.*

Begin twintigste eeuw werd deze burgerlijke kerstviering en daarbij horende huiselijke gezelligheid ook katholieke kinderen voorgehouden als de gangbare vorm, op schoolplaten en in kinderlectuur, zoals het *Kinder Kerstboek* uitgegeven door de Priesters van het H. Hart. Dat model werd echter uitgebreid met een element dat in protestantse kring thuis in de vorm van kerstplaten wel niet onbekend was, maar in driedimensionale uitvoering geheel ontbrak: de al genoemde kerststal.

*'Daar stond de gedekte tafel met kersttimpen en zachte broodjes
en zoete lekkernij. En daarachter het stalletje met 'n rood lampje*

verlicht en kaarsjes ervoor. In 't stalletje lagen de os en de ezel, die zijn staart had verloren door schuld van [zoontje] Antoon. Vader had wat mos op de wonde gelegd, het gebrek was onzichtbaar gemaakt. Daar lag het Kindje, met uitgestrekte armpjes. Het lachte hen zoo zachtjes toe. In de hoek van de kamer stond de groote kerstboom met schitterende ballen en bellen, met besneeuwde den-appels en sneeuwmannetjes, met krullend engelenhaar, zoo uit de hemel gestuurd. Daar hingen kettingen van kleine, gekleurde bolletjes. En al dat werk schitterde en fonkelde in 't licht van wel vijftig vlammeende kaarsjes. Ze keken hun oogen uit. Vader zette in: 'De herdertjes lagen bij nachte' (...). Toen het uit was gingen ze aan tafel. (...) Ze vierden 'n heerlijk Kerstfeest. Naast de innige vreugde die ze hadden, zorgde moeder voor allerlei versnaperingen, dat het 'n waar feest werd.'

Ook katholieken beseften wel dat zo'n kerstfeest niet voor iedereen was weggelegd. Maar zij legden, in de geest van de katholieke sociale leer, meer de nadruk op wat rijk en arm bond dan hen scheidde. 'Misschien zeg je: "Wij hebben geen stalletje en ook geen kerstboom, want bij ons thuis zijn ze arm." Maar hebben jullie dan geen papieren stalletje of een mooie plaat? Omdat je arm bent kun je juist innig Kerstfeest vieren, want was Jezus niet arm?' Na zijn geboorte werd het kind Jezus aanbeden door herders en koningen. 'Die herders waren arm; die koningen waren rijk. Ze verschilden dus heel veel van elkaar. Maar ze waren aan elkaar gelijk in hun eenvoud en ook in hun liefde voor den kleinen Jezus.' Dit soort overwegingen, die voorbijgingen aan sociale verschillen, vormden op z'n minst een rem op impulsen om minder goeude kinderen bij het kerstfeest naar burgerlijk ideaal te betrekken door het organiseren van speciale kinderfeesten buitenshuis. Tussen die twee andere brandpunten van sociabiliteit, de kerk en het gezin, lijkt door de katholieke kerk met Kerstmis nauwelijks een intermediair te zijn geduld. Daarentegen werd door katholieken meer dan onder protestanten geïnvesteerd in de ritualisering van het kerstfeest thuis en in de kerk. Dat was natuurlijk enerzijds een gevolg van veel algemenere verschillen in cultische praktijk,

maar anderzijds kregen die een extra accent door twee specifieke verschillen: de kerststal en de nachtmis.
 :: De huiselijkheidscultus die midden negentiende eeuw opgang maakte onder de (protestantse) burgerij ging ook aan katholieken niet voorbij. Integendeel, de intimiteit die het ideale burgerlijke gezin kenmerkte, werd ook het model voor het contact met dat andere gezin, de heilige familie. Ook daarmee ging men nu, in de woorden van de historicus Peter Nissen, om *'in een intieme en vriendelijke sfeer'*. De kerstgroep, bestaande uit het kindje Jezus, Maria en Jozef, de os en de ezel, de herders met hun schapen en de drie koningen, maakte deel uit van dat patroon van huiselijke devotionalisering. (afb. 7)

:: De beeldjes en de stal konden zijn gekocht of door de vader of kinderen zelf zijn gemaakt van gips, hout of papier. Van een spiegeltje maakten men nog een vijvertje, met zand werden paden aangelegd, uit het bos werd mos gehaald voor de verdere bekleding van de bodem, op het dak kwam stro met een ster en als achtergrond werd soms een 'Palestijns' landschap geschilderd met palmen en bergen. Voor katholieke kinderen was het ieder jaar een belevenis als de stal tevoorschijn werd gehaald en opgesteld. Daarbij werden zij actief betrokken. *'Als kleine kinderen mochten we thuis de beelden op hun plaats in of bij de kerststal zetten. Het was gewoonlijk een van de kleinere die de eer te beurt viel. Zelf moest ik als regel genoeg nemen met de kameel of de os. Alhoewel de kameel ook niet niks was.'*

:: Met een kerststal vierde een katholiek gezin pas goed Kerstmis. Daar kwam bij dat als *'men zich door omstandigheden de weelde van een Kerstboom niet veroorloven'* kon, *'een Kerst-stalletje of kribbe van eenvoudig maaksel'*, volgens de Volkskrant in 1924, *'wel onder ieders bereik'* zou zijn. Bovendien was de verhouding met de kerstboom waar die wel stond lange tijd enigszins moeizaam. Voor pastoor Welters in 1877 bijvoorbeeld duidde de stal op *'het rein geestelijke van het feest'*, terwijl de kerstboom *'meer het zinnelijke element'* daarvan voorstelde. De nadruk op de kerststal was er waarschijnlijk verantwoordelijk voor dat het geven

van kerstgeschenken, immers nauw verbonden met de kerstboom, onder katholieken in het algemeen minder gebruikelijk was. Onder invloed van volkskundige publicaties werd in de eerste helft van de twintigste eeuw in de boom iets *'heidens'* gezien, waar door de geestelijkheid *'in bedekte termen zelfs voor gewaarschuwd'* werd. Toch zou de kerstboom op aandrang van vooral de kinderen ook in steeds meer katholieke gezinnen een plaats krijgen. Tegelijkertijd namen de bezwaren van de kerk daartegen af. *'Plaats gerust een rijk versierde en rijk verlichte kerstboom in uw huiskamers'*, schreef priester Bik in 1956, *'maar doe dat in de katholieke zin, steeds in verbinding met de kerststal.'*

:: In de ogen van de geestelijkheid diende de feestelijke aankleding van het interieur er eigenlijk alleen maar toe om de godsdienstige stemming vast te houden die eerder was opgedaan tijdens de nachtmis in de kerk. Voor sommige katholieke kinderen, de misdienaars, begon men al in oktober met de repetitie daarvoor – zoals protestantse kinderen vanaf die tijd begonnen met het instuderen van de kerstliederen. De nachtmis begon meestal om vier uur 's ochtends. De kinderen moesten de avond tevoren vroeg naar bed. Midden in de nacht werden ze dan *'nog half slapend, rillend van de kou'* uit bed gehaald. Het was voor hen *'een reuze sensatie: midden in de nacht opstaan, in het pikkedonker naar de kerk met al je mooie kleren aan.'* *'Er was voor ons kinderen,'* zo herinnerde ook iemand anders zich, *'geen groter gebeuren dan onder een heldere sterrenhemel begeleid door klokkengelui naar de kerk te mogen gaan.'* Woonde men ver van de kerk af, dan liep men daar in groepjes heen en met een stallamp in de hand. *'Mooi en indrukwekkend'* vonden kinderen dat, al herinnerde men zich ook koude en soms natte voeten. Bij aankomst in de kerk was die hel verlicht door lampen en kaarsen. Pastoor Welters beschreef in 1923, voor Echt in Limburg, hoe hij dacht dat kinderen zich dan voelden.

'Om de hooge pilaren kringelen de kaarsjes, langs de gothische gewelven kruipen de lichtjes rusteloos voort; in feestdos staan de altaren, in één licht staat het houten stalletje met het Kerstkindje, met Maria en Joseph, met de herders, met een os en een ezel. En

de eenvoudige buitenkinderen, die voor het eerst mogen meegaan, die zoo ver geloopen hebben en die daar ginder in de bosschen of langs de Maas zoo weinig zien in hun afgezonderd leven, hoe gaat een gloed van bewondering en ontroering over hunne koude roode gezichtjes, nu zij dat alles voor het eerst zien. Zooveel schoons in eens doet hen huiveren en met glinsterende oogen zien ze rond, meenende opeens in den hemel geplaatst te zijn. Alles leeft voor hen, die kaarsjes in die hooge gewelven zijn de sterren, de engelen hooren ze zingen, het Kerstkindje lacht, muziek klinkt in hunne ooren, waar de menschen schuifelend de kerk binnenkomen. Kou en slaap zijn ze vergeten en nu en dan kijken ze op naar vader of moeder, vol van vragen en opmerkingen over alles wat zij zien.'

De nachtmis duurde lang, ook al omdat iedereen ter communie ging. Bovendien werd niet één mis opgedragen, maar drie achter elkaar. Op de eigenlijke nachtmis volgden nog de, meestal 'stil' gelezen, dageraadsmis en dagmis. Een meisje in Eemnes vond, in de jaren twintig, de laatste het mooiste, *'want dan zongen we begeleid door het orgel en het zangkoor alle bekende kerstliedjes: "De herdertjes lagen bij nachte", "Er is een roos ontsprongen", "Kindeke rein, kindeke klein" en nog veel meer.'* Al met al was men zo'n twee uur in de kerk. Dat kon kinderen niet blijven boeien. *'Waar we ons als kind, 's nachts naar de kerk gaan, zoveel van hadden voorgesteld, viel al gauw tegen. Na een half uur sloeg de slaap en verveling toe.'* Ook in een andere herinnering was het *'een nogal langdurige plechtigheid': 'van al die zang, een lange preek en de warmte van al die mensen, zat je half te slapen. De eigenlijke misviering ging geheel langs je heen. Behalve het zingen van de bekende kerstliedjes herkende je er als kind niet veel van.'*

:: Na 's nachts uren op te zijn geweest, op een nuchtere maag en weer koud geworden op de weg terug, had men flink trek gekregen. In vele herinneringen was de thuiskomst uit de nachtmis *'ongeveer het mooiste van de hele Kerstmis. Want als je rillend van de kou thuis kwam, dan wachtte daar'* – op het platteland in de jaren veertig – *'de warme kachel, de hete koffie en vooral de gebakken lever en bloedworst dampend in de*

pan. Dat was ongeveer het lekkerste dat je het hele jaar te eten kreeg. In andere gezinnen werd ook wel chocolademelk gedronken en krentenbrood gegeten, soms ook beschuit met muisjes. *'Want er is toch een Kindje geboren?'*, zei de moeder lachend in een verhaal in een leesboekje voor katholieke lagere scholen. Vaak werden nu pas alle kaarsen in huis aangestoken en werden er gezamenlijk kerstliedjes gezongen.

:: Het effect van het bezoek aan de nachtmis deed zich de hele eerste kerstdag voelen. Iemand herinnerde zich de *'enorme landerigheid'* en verveling waarin zij als kind de morgen doorbracht. Voor een ander kwam na het middageten *'het dieptepunt van de dag: iedereen ging zich slaperig voelen en zocht een gemakkelijk plaatsje op'*. Meestal gingen kinderen dan zelf wat lezen, al kon het ook voorkomen dat ze voorgelezen werden of dat een vader plaatjes met de toverlantaarn vertoonde. Als men 's middags al niet naar het lof ging, namen de ouders de kinderen vaak mee om de kerststal in de kerk nog eens goed te bekijken. Wat grotere kinderen trokken er zelf op uit om ook naar de kerststallen in andere kerken te gaan. 's Avonds werd natuurlijk gegeten, maar die maaltijd had toch een andere, mindere status dan het kerstontbijt bij thuiskomst van de nachtmis.

Besluit

Met behulp van heel grove termen als *'burgerlijk'*, *'arm en rijk'*, *'protestant en katholiek'* is hier een globale indruk gegeven van de manier waarop kinderen tot circa 1960 Kerstmis konden beleven. Daarbij is geen recht gedaan aan de vele tijd-, plaats- en groepsgebonden variaties die zich daarin zeker hebben voorgedaan. Dit neemt niet weg dat ongetwijfeld vele ouderen zich in dit beeld zullen herkennen.

:: Opvallend is hoe de midden negentiende eeuw gedane oproep om van Kerstmis vooral een kinderfeest te maken in hoofdzaak in de protestantse cultuur is verstaan. Voor katholieke kinderen betekenden de kerstdagen ook iets bijzonders en er waren in de huiselijke sfeer zeker raakvlakken met wat protestantse kinderen meemaakten, maar de onderlinge verschillen overwogen. Daarmee was ook Kerstmis een van de domeinen waarin de verzuiling gestalte kreeg.

:: Toen dat bouwsel vanaf de jaren zestig van de twintigste eeuw ineens begon te storten, raakten ook de grondslagen los onder de hier beschreven kerstvieringen. De zondagsscholen verdwenen, het bezoek aan de nachtmis daalde en het kerststalletje raakte uit de gratie. Vooral in de jaren zeventig stond de huiselijke kerstviering onder zware druk. Maar vanaf midden jaren tachtig beleefde die een ware herleving, onder invloed van de Amerikaanse kerstviering. De kerstman deed op grote schaal zijn intrede en leek even zelfs Sinterklaas naar de achtergrond te drukken. Zover is het niet gekomen, maar veel meer dan eerder werd huiselijke gezelligheid belangrijk gevonden, gesymboliseerd door het luxe kerstdiner. Maar een speciale plaats of rol voor kinderen is bij deze kerst niet meer weggelegd.

* Met dank aan Marianne van Zuylen (Documentatie Meertens Instituut) voor de verwijzingen naar gegevens uit lokaal-historische boeken en tijdschriften.

Literatuur:

- J. Dane, 'Een veelzijdig evangelisatiemiddel. Protestants-christelijke kinderboeken, circa 1850-1925', in: B. Dongelsmans e.a. (red.), *Tot volle waschdom. Bijdragen tot de geschiedenis van de kinder- en jeugdliteratuur* (Den Haag 2000) 239-252;
- J. Dane, 'Goed, fraai en goedkoop'. De zondagsschool en de verbeelding van Gods woord (1880-1940)', in: A.L. Molendijk (red.), *Materieel christendom. Religie en materiële cultuur in West-Europa* (Hilversum 2003) 129-145;
- J. Dane, 'De vrucht van Bijbelsche opvoeding'. *Populaire leescultuur en opvoeding in protestants-christelijke gezinnen, circa 1880-1940* (Hilversum 1996);
- A.J. Dekker, 'De opkomst van kerstboom en kerstviering in Nederland (ca. 1835-1880)', *Volkskundig Bulletin* 8 (1982) 129-179;
- M. Eberspächer, *Der Weihnachtsmann. Zur Entstehung einer Bildtradition in Aufklärung und Romantik* (Stuttgart 2002);
- J. Kloek en W. Mijnhardt, *1800. Blauwdrukken voor een samenleving* (Den Haag 2001);
- P.J.A. Nissen, "Zoals in het huisje van Nazareth..." Over devoties en rituelen in de kring van het gezin en de religieuze aankleding van het woonhuis', *Trajecta* 4 (1995) 141-157;
- G. Rooijackers, 'Sinterklaas en de donkere dagen voor Kerstmis. De commercialisering van decemberrituelen', in: H. de Jonge (red.), *Ons soort mensen. Levensstijlen in Nederland* (Nijmegen 1997) 238-272.

Bronvermelding van de citaten in de bijdrage van John Helsloot, 'De Kerstboom prijkt, 't is kinderfeest. Kinderen en Kerstmis tussen 1840 en 1960' in de bundel *Er is een kindeke... De geboorte van Jezus in de Nederlandse en Vlaamse cultuur*, onder redactie van Sijbolt Noorda en Christien Oele (Amsterdam: Salomé-Amsterdam University Press, 2004).

blz.

124 *de godsdienstige viering van den kersavond (...) vol lichtjes*
A.B. van Meerten-Schilperoort, 'De Kersnacht', *Philarete* 3 (1839) 2-32; 2, 17, 18.

Is de Kersavond in Nederland

P.H.W., 'De Kersavond – een feest voor de kinderen', *Penning-Magazijn voor de Jeugd* 1846, 365-370; 369.

Maar hoe, mag 't feestlied slechts in tempelzalen stijgen?

R. Bennink Janssonius, *De dichtwerken*. II (Amsterdam 1872) 61-62.

125 *Het Kersfeest is niet slechts een feest voor volwassenen*

N.J.A. Roldanus, 'Het Kersfeest een kinderfeest. Kinderpreek voor de maand December', *De Kinderkerk. Verzameling van Kinderpreken, ter aankweeking van kennis en godsvrucht onder de jeugd* 2 (1849) ongepagineerd.

dat gerammel met ketens (...) hoe komt het er in?

'Het Sint Nikolaasfeest', *De Nederlandsche Volksbode* 1 (1848) 145-150; 148.

eene vreugde, die tot edele gevoelens wekt (...) voor hart en gemoed

E.G.L., Kers-avond en St. Nikolaas-avond, *De Honigbij* 1 (1842) 65-68; 67.

Welaan dan, Nederlandsche ouders!

De Nederlandsche Volksbode 1 (1848) 145-150; 150.

126- *aan zijne geliefden (...) ook zalig is te geven*

127 E.G.L., Kers-avond en St. Nikolaas-avond, *De Honigbij* 1 (1842) 65-68; 66, 67.

127 *de grooten der aarde*

'Volksfeesten', *De Nederlandsche Volksbode* 2 (1849) 19-25; 20.

128 *grootte verbreiding*

Gecit. in H. Polak, *Amsterdam die groote stad... Een bijdrage tot de kennis van het Amsterdamsche volksleven in de XIXe en XXe eeuw* (Amsterdam 1936), 100.

aan den zonkant van 't leven

C.M. v. H.-G., 'Een Kerstviering (Een stukje werkelijkheid)', *Het zesde Kerstboek voor Jong Holland* 1916, 20-23; 20.

129 *Een wonderlijk feest was het*

A. Fokker, *Grootvader's Kerstboomen* (Assen: Van Gorcum, 1931) 12.

Al weken lang hadden Kees en Mientje Rolding

C. Bronsveld en J. Blocxman, *Bij den kerstboom. Drie kerstvertellingen* (Nijkerk: Callenbach, 1933) 39.

130 *werkeloos zijn*

P. Meijer, 'Uit de tijd van toen: winterfeesten beleefd door een schooljongen tussen 1930 en 1940', *Polderpraet* 5,4 (1990) 12-14; 13.

of het Kerstkindje nooit bij arme kinderen kwam

A. Snellen, *Ada's kerstboom* (Schoonhoven: Van Nooten, [1905]) ongepagineerd.

Die tak werd thuis

[Herinnering uit Zuidlaren c.1910], *Trouw* 17-12-1976.

Ik ben er vrij zeker van

Meertens Instituut, *Vragenlijst Volkskunde* 36 (1969) F133, 1b.

met de Kerstdagen veel plezier gehad

'Uit het Denekamp van 1897', *'t Onderschoer* 10,2 (1988) 41.

131 *Ik heb zo'n echt kerstmisgevoel*

M. Hildebrandt, *Een kerstvacantie* (Antwerpen: Het Boekhuis, 19xx) 144, 147-149. [oorspr. uitgave Amsterdam: Holkema, 1906].

131- *Van een kleinen en een grooten Kerstboom*

132 C. Boelen, 'Van een kleinen en een grooten Kerstboom', *Kerstboek voor Jong-Holland* 10 (1920) 16-18.

133 *allemaal hetzelfde lampje stof*

T. Staarink, 'Bergenaren vertellen over vroeger', *Bergense Kroniek* 3 (1996) 22-23; 23.

[Theo Thijssen, *Het taaie ongerief* (1932)]

I. Montijn, *Leven op stand 1890-1940* (Amsterdam 1998) 31.

Het comité ter organisatie van een kerstfeest

de Volkskrant 28-12-1923.

134 *zo de gewoonte*

'Naar school in vroeger dagen. Pieter Steven Bruins vertelt', *Onsen Spiker* nr. 4 (1995) 2-12; 4-5.

een herrie van belang

J. Spiekman, *Het grote kwaad* (Delft: Meinema, 1944) 71.

dringend om stilte

'Kerstfeest uit mijn kinderjaren', *Historische Vereniging Wieringen* 2,5 (1990) 104-105; 104.

met zijn stokje op de lessenaar

A. Beunk, 'Herinneringen aan mijn schooljaren op de Looschool,' *Oudheidkundige Kring Bathmen* 15,3 (1995) 37-38; 38.

136 *waarom God in de menschen*
De Hervorming 29-1-1874. Met dank aan Ton Dekker.

Wat zegt de Kerstboom?

Wat de Kerstboom vertelt. Een verhaal. Naar het Fransch (Amsterdam: Höveker, c.1880) 1.

Gelijk met hel geflonker

F. Domela Nieuwenhuis, *Sint Nikolaas of Kerstmis? Een voordracht* (Amsterdam 1882) 9.

De Kerstboom prijkt, 't is kinderfeest

Het zevende Kerstboek voor Jong-Nederland (1917) 5.

137 *Wat zij vertelt*

A. van Vliet-Lighthart Schenk, *Pims Kerstfeest* (Delft: Meinema, 1950) 3.

niet te veel glinster- en schitterdingen

J.P. Tazelaar, *Het gereformeerde zondagsschoolwerk* (Haarlem 1931) 188.

verheugde en begerige blikken

Gelders Erfgoed 1995 nr. 6, 9 (bericht uit *Nieuwe Tielsche Courant* 1871).

Jij komt alleen maar voor de cadeautjes

Trouw 17-12-1976.

138 *dieverij van kleinigheid*

Gecit. A. de Vries, 'Zondagsschoolboekjes', in: M. van Delft e.a. (red.), *Wonderland. De wereld van het kinderboek* (Zwolle 2002) 114-115.

Als je dat jaar

B. Poot, 'Jeugdherinneringen aan de Prins Hendrikstraat en omgeving', *Tijd-Schrift Historische Vereniging Vlaardingen* nr. 40 (1988) 58-102; 87, 89.

Deze kaartjes moesten

'Vraaggesprek met de heer C. Biesbroek', *Swindregt Were* 10 nr. 2 (1996) 24-35; 33-34.

139 *of de bewuste sinaasappel*

Uttiloeh, Utteld, Uddel. De geschiedenis van een strijdbare dorpsgemeenschap (Barneveld 1992) 77.

op het podium een groote stal

de Volkskrant 28-12-1926.

van de pret

de Volkskrant 29-12-1926.

140 *Met de broërs en blijde zusjes*
Almanak voor Nederlandsche Katholieken 40 (1891) 60-61.

140- *Daar stond de gedekte tafel*
141 *Het Kinder Kerstboek* 4 (1931) 44-45.

141 *Misschien zeg je*
'Een heerlijk feest', *Het Kinder Kerstboek* 5 (1932) 4-10; 6.

Die herders waren arm
Het Kinder Kerstboek 12 (1939) 5.

142 *in een intieme en vriendelijke sfeer*
P.J.A. Nissen, "Zoals in het huisje van Nazareth..." Over devoties en rituelen in de kring van het gezin en de religieuze aankleding van het woonhuis', *Trajecta* 4 (1995) 141-157; 141.

Als kleine kinderen
J. Jansen, 'Rooms Reusel (8). Advent', *De Schééper* 9 nr. 35 (1997) 24-25; 25.

men zich door omstandigheden
de Volkskrant 20-12-1924.

het rein geestelijke van het feest
H. Welters, *Feesten, zeden, gebruiken en spreekwoorden in Limburg* (Venlo 1877) 11.

143 *heidens*
J. Jansen, 'Rooms Reusel (8). Advent', *De Schééper* 9 nr. 35 (1997) 24-25; 25.

Plaats gerust
J.P. Bik Pr., *Feest- en vierdagen in kerk- en volksgebruik I* (Velsen 1956) 74.

nog half slapend
Trouw 17-12-1976.

Er was voor ons kinderen
'Dierbare herinneringen', *Heerlijk Ni-js Oudheidkundige Vereniging Wehl* nr. 15 (1992) 30.

Mooi en indrukwekkend
J. Jansen, 'Rooms Reusel (8). Advent', *De Schééper* 9 nr. 35 (1997) 24-25.

143- *Om de hoge pilaren*
144 A. Welters, 'Bijdragen tot de geschiedenis van de parochie Echt', *Publications (...)* *Limbourg* 59 (1923) 202-203.

- 144 *want dan zongen we*
G. van Stouteburg, 'Onze eerste kerstboom', *Historische Kring Eemnes* 14 (1992) 239-242; 240-241.

Waar we ons als kind

J. Jansen, 'Rooms Reusel (8). Advent', *De Schééper* 9 nr. 35 (1997) 24-25.

een nogal langdurige plechtigheid

Bisdomblad januari 1974 (knipselarchief Meertens Instituut).

- 144- *ongeveer het mooiste van de hele Kerstmis*

145 J.A. Veldhuis, 'Kerstmis in vroeger dagen in Weerselo', *Oet de Boerschopn* 1995 nr. 56, 3-8; 7.

- 145 *Want er is toch een Kindje geboren?*

T. Hölscher, *De Zandmannetjes en hun geheimen*. Voor het zesde leerjaar ('s-Gravenhage-Djakarta: Van Goor, 1956 (12e druk; 1938)) 24.

enorme landerigheid

G. van Stouteburg, 'Onze eerste kerstboom', *Historische Kring Eemnes* 14 (1992) 239-242; 242.

het dieptepunt van de dag

Bisdomblad januari 1974 (knipselarchief Meertens Instituut).

Correctie literatuurlijst: Dongelsmans moet zijn: Dongelmans.